

З. У. Шведава

ФРАЗЕАСЕМАНТЫЧНАЕ МІКРАПОЛЕ 'АДМОЎНЫЯ РАЗУМОВЫЯ ЗДОЛЬНАСЦІ' Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы, якія аб'яднаны значэннем 'адмоўныя разумовыя здольнасці чалавека', выяўляюцца найбольш пашыраныя кампаненты і вобразныя складнікі, дзякуючы якім колькасна і разнастайна прадстаўлена ўяўленне беларусаў аб такой негатыўнай якасці чалавека і значнасці гэтага факта ў жыцці чалавека.

Фразеалагічныя адзінкі (ФА) кожнай мовы з'яўляюцца скарбніцай культурнай памяці народа, яны фіксуюць і захоўваюць працэс успрыняцця і інтэрпрэтацыі народам акаляючай яго культурнай прасторы, грамадскі вопыт нацыі. Тым самым ФА выражаюць не толькі асаблівасці пэўнай мовы, але і яе носьбітаў, іх светаўспрыманне, склад розуму, нацыянальны характар і стыль мыслення, паколькі галоўным крытэрыем каштоўнасці рэалій аключаючага свету ў фразеалагічнай сістэме мовы і галоўным аб'ектам увагі ў ФА з'яўляецца чалавек. Антрапацэнтрычная накіраванасць даследавання ФА прадстаўляе найбольшую цікавасць, бо дзякуючы гэтаму вызначаецца сувязь мовы і культуры, ці вызначаецца роля мовы для чалавека і роля чалавека ў мове.

Сярод беларускіх ФА антрапацэнтрычнай прыналежнасці выдзяляецца значная група фразеалагізмаў, якія кадзіруюць разумовыя здольнасці чалавека, на аснове чаго намі выдзелена семантычнае поле 'разумовыя здольнасці чалавека', якое складаюць каля 400 ФА, сабраных метадам суцэльнай выбаркі паводле іх семантыкі з ліку зафіксаваных у "Слоўніку фразеалагізмаў" І. Я. Лепешава як аднаго з найбольш поўных збораў фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы [1].

Толькі колькасны паказчык ФА, што складаюць абазначанае семантычнае поле, сведчыць аб высокай ролі і значнасці для беларусаў ацэнкі разумовай дзейнасці чалавека, якая адводзіцца ёй у фразеалагічнай карціне свету беларуса.

Аднак з улікам таго, што ФА семантычнага поля 'разумовыя здольнасці чалавека' прадстаўляюць шырокі спектр гэтай адметнай якасці чалавека і могуць быць у залежнасці ад станючай ці адмоўнай яе ацэнкі падзелены на дзве супрацьлеглыя групы – са знакам «+» ці са знакам «-», намі выдзелены два мікрапалі: 1) 'станоўчыя разумовыя здольнасці чалавека' і 2) 'адмоўныя разумовыя здольнасці чалавека', а ў рамках артыкула разгледзім толькі другое фразеасемантычнае мікраполе.

Колькасныя дадзеныя адносна ФА як са знакам «+», так і са знакам «-», ці двух мікрапалёў, прыблізна роўныя. У прыватнасці, мікраполе «адмоўныя разумовыя здольнасці чалавека» складаюць каля 200 ФА, што, па-першае, сведчыць аб адносна роўнай увазе беларусаў да адной і другой характарыстык і ацэнак розуму чалавека; па-другое, не пацвярджае такой універсальнай характэрнай рысы фразеалогіі, як "цяга да адмоўнага полюса ацэначнай шкалы і да негатыўнага спектра пачуццяў-адносін" [2, с. 310]. Відавочна, гэты факт вызначае першую адметнасць сукупнасці ФА, што складаюць акрэсленае семантычнае поле і рэпрэзентуюць адметны фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў.

ФА мікраполя 'адмоўныя разумовыя здольнасці' шырока і разнастайна характарызуюць чалавека паводле гэтай яго ўласцівасці, выяўляючы найперш розны ўзровень адсутнасці разумовых здольнасцей ці розную ступень яе праяўлення: ад поўнай адсутнасці розуму, здольнасці ўспрымаць, разважаць і пад. да пэўнага ўзроўню

абмежаванасці і рознай ступені магчымасці мысліць, разумець, успрымаць, ацэньваць што-небудзь і пад.

Найбольш часта ў ФА акрэсленага мікраполя для вызначэння адсутнасці ці наяўнасці ў невысокай ступені разумовых здольнасцей чалавека выкарыстоўваецца кампанент *галава* як, з аднаго боку, асноўны фразеаўтваральны сродак шматлікіх ФА і, з другога боку, як асноўны мысліцельны орган, як тая частка цела чалавека, з якой асацыіруецца розум ці, як у нашым выпадку, яго адсутнасць ці пэўная, але не высокая ступень яго наяўнасці. Цікава, што адсутнасць галавы, як у ФА *без галавы* ‘неразумны, тупаваты ці няўважлівы, рассеяны’, не вызначае поўную адсутнасць разумовых здольнасцей. А вось вобразная характарыстыка галавы паводле дрэва як “матэрыялу” яе вырабу – гэта вышэйшая ступень адсутнасці розуму: *дубовая галава* ‘тупы, неразумны чалавек; тупіца’; *галава яловая* ‘бесталковы, дурны чалавек’.

На аснове суаднясення галавы з дрэвам цвёрдай пароды пабудавана ФА *хоць кол на галаве чаши* ‘немагчыма пераканаць каго-н., растлумачыць каму-н. што-н. Пра ўпартага, няўступчывага чалавека’, дзе галава прыраўноўваецца драўлянай калодзе, на якой сякуць дровы. Але тут акцэнтуюцца ўвага на такой якасці чалавека, як упартасць, што ў пэўнай ступені характарызуе яго невысокі ўзровень розуму.

Да ФА з кампанентам *галава* прымыкаюць яшчэ дзве ФА – *хоць <ты> у лоб страляй* ‘немагчыма пераканаць каго-н., растлумачыць каму-н. і пад. Пра ўпартага, няўступчывага чалавека’ і *медны лоб* ‘тупы, абмежаваны ці занадта ўпарты чалавек’, дзе канцэптуалізуецца ўпартасць і тупасць па суаднясенні з вобразам цвёрдага ці меднага лба і дзе задзейнічаны саматызм лоб як частка галавы, што зноў суадносіцца з паняццем розуму.

Не зусім тупы чалавек прадстаўлены ў ФА праз асацыяцыю галавы з пустой ёмкасцю (*пустая галава* ‘нездагадлівы, прастакаваты чалавек’), ёмкасцю, у якую нічога не лезе (*не лезе ў галаву* ‘не засвойваецца, не запамінаецца, не ўспрымаецца’) ці ў якой нешта ёсць, але не мазгі (*вецер у галаве, з ветрам у галаве* ‘занадта легкадумны, несур’езны’, *мякіна ў галаве* ‘хто-н. бесталковы, някемлівы’, *саломы ў галаве* ‘хто-н. дурнаваты, бесталковы, някемлівы’, *каша ў галаве* ‘хто-н. блытана разважае, не мае яснасці ў разуменні чаго-н.’). Да іх аднясём ФА з выразнай матывацыяй, агульным кампанентам *галава*, але іншымі вобразамі: *без цара ў галаве* ‘недалёкага, абмежаванага розуму’, *галава садовая* ‘нездагадлівы, няўважлівы, рассеяны чалавек’, *курыная галава* ‘нездагадлівы, прастакаваты чалавек’.

Аб страце разумовых здольнасцей сведчаць ФА, у якіх галава здольна выконваць пэўныя дзеянні (*галава пухне /распухла* ‘хто-н. траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства клопатаў, думак, шуму і пад.)’, *галава /лоб трашчыць /расколваецца* ‘хто-н. траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства спраў, перажыванняў і пад.)’, *галава ходырам /ходам ходзіць* ‘хто-н. траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства клопатаў, думак і пад.)’), калі чалавек губляе здольнасць рэальна, цвяроза думаць у сілу пэўных прычын, а значыць, толькі ў пэўны час. Тое ж датыць і ў выніку змены стану галавы (*на злом галавы* ‘не думаючы, безразважна, неабачліва (рабіць што-н.)’). Галава выступае і інструментам пазнання: *галавы не прыкладу* ‘не магу зразумець, уцяміць што-н.’.

Акрамя кампанента *галава*, ФА вызначанага мікраполя характарызуюцца выкарыстаннем яшчэ двух кампанентаў – *мазгі* і *розум*, што апасродкавана ці непасрэдна звязаны з уяўленнем аб адсутнасці ці наяўнасці ў невысокай ступені разумовых здольнасцей чалавека. Так, у ФА *мазгі адсохлі (высахлі, навывсыхалі)* і *мазгі не на месцы* ‘хто-н. робіць глупства, дзейнічае неразумна’, *мазгі набакір* ‘хто-н. прыдуркаваты, з дзівацтвам’ неразумныя дзеянні чалавека, яго дзівацтвы абумоўлены парушэннем тыповага прадстаўлення аб стане ці месцазнаходжанні мазгоў.

У ФА з кампанентам *розум*, які захоўвае сваё прамое значэнне, абмежаваныя разумовыя здольнасці чалавека могуць быць растлумачаны наяўнасцю антанімічнага характару адносін паміж канстытуентамі семантычнага поля 'разумовыя здольнасці чалавека': зад – задняе месца як адсутнасць розуму – перад – галава як наяўнасць розуму (*заднім розумам моцны /хітры* 'няздольны своечасова прыняць патрэбнае рашэнне'), чужы як адсутнасць розуму – свой як наяўнасць розуму (*жыць чужым розумам* 'не маючы самастойнай думы, прытрымлівацца чужых поглядаў'; *не ў сваім розуме* 'у ненармальным псіхічным стане'); ці пэўнымі зрухамі месцазнаходжання розуму (*розум за розум заходзіць* 'хто-н. не можа разумна разважаць або дзейнічаць').

Астатнія ФА выяўляюць суаднесенне адсутнасці розуму ці яго парушэнні праз вобразы самых розных прадметаў і з'яў, якія выклікаюцца па асацыяцыі. Найперш варта заўважыць пра асацыяцыі адсутнасці розуму і куста, пня: *куст альховы* 'тупы, неразумны чалавек; тупіца', *пень асінавы /бярозавы* 'тупіца, дурань, бесталковы чалавек', а таксама жывёл: *асёл маляваны і конь божы* 'тупы, неразумны чалавек', у якіх канцэптуалізуецца стэрэатыпнае ўспрыманне тупасці чалавека па аналогіі з аслом. На аснове метафарычнага пераносу ўтворана ФА *пусты млын* 'чалавек, які займаецца пустымі размовамі; балбатун, пустаслоў', дзе актуалізуецца ўвага на пустаслоўі як адзнацы невысокіх разумовых здольнасцей. Асобныя ФА абавязаны сваім узнікненнем фразеалагізацыі параўнальных зваротаў, што выяўляюць стэрэатыпнасць у абазначэнні высокай ступені адсутнасці розуму: (*дурны*) *як пень, як бот <з левай нагі>, як сабака да году, як сала без хлеба* 'вельмі, надзвычай'.

Нізкі ўзровень разумення чалавека прадстаўлены ў ФА, адны з якіх узніклі ў выніку пераасэнсавання свабодных словазлучэнняў, напрыклад: *блудзіць у трох соснах* 'не разбірацца ў самым простым, элементарным', *глядзець у кнігу, а бачыць фігу* 'не разбіраецца ў відавочным; не разумее таго, што чытае', *з неба /з месяца зваліўся, як з месяца зваліўся* 'не разумее таго, што відавочна ўсім', другія – фразеалагізацыі параўнанняў, напрыклад: *як /што баран у Бібліі* 'зусім нічога не (разбірацца, разумець)', *як /нібы пыльным мяшком /мехам удараны /прыбыты* 'прыдуркаваты, з дзівацтвамі'.

Аб неразуменні суб'яднакаў у працэсе маўлення сведчаць ФА *на розных мовах і як гусь з парасём* 'не разумеючы адзін аднаго, па-рознаму адносячыся да прадмета размовы'. Нізкі ўзровень разумення праяўляецца ад часовага неразумення ў пэўнай сітуацыі, як гэта характэрна для ўжывання папярэдніх фразеалагізмаў, да поўнага неразумення, якое праяўляецца, напрыклад, у ФА *дабраць розуму* '(не магчы) зразумець, уцяміць што-н., здагадацца аб чым-н.', *як баран на новыя вароты* 'нічога не разумеючы, тупа, разгублена', *як гусь на бліскавіцу* (глядзець /паглядаць) 'нічога не разумеючы, здзіўлена, разгублена'.

У групе ФА адзначаецца і пра недахоп ведаў, які дыферэнцыруецца, прадстаўлены рознай ступенню яго наяўнасці: ад невялікага (з *пятага на дзесятае, пятае праз дзесятае* 'збольшага, зусім нямнога (чуць, разумець, ведаць і пад.)') да значнага недахопу ў ведах (*кульгаць на абедзве нагі* 'мець значныя недахопы, хібы ў чым-н. (у ведах, падрыхтоўцы і пад.)') і поўнага няведання (*ні а ні бэ, ні бельмеса, ні бум-бум, ні бэ ні мэ <ні кукарэку>, ні бэ ні мя, ні цэ ні бэ, ні вуха ні рыла, ні ў зуб <нагой>* 'зусім нічога').

У некаторых ФА выяўляюцца прычыны абмежаванасці ці адсутнасці розуму, сярод якіх, напрыклад: *наканаванасць лёсу Богам* (*богам пакрыўджаны* 'няўдачны, нешчаслівы; абмежаваны, невялікага розуму'), *абставіны* (*дурны поп хрысціў* 'хто-н. тупы, неразумны ці наіўны, нездагадлівы'; *блэкату наеўся /аб'еўся* 'зусім здурнеў, перастаў разумець, кеміць'), *неабдуманасць дзеянняў*, калі чалавек выбірае не лепшае, а горшае (*мяняць быка на індыка, мяняць гаршкі на гліну і мяняць шыла на мыла* 'дзейнічаць, рабіць неабдуманана, неабачліва; выбіраць горшае').

Як відаць, колькасць ФА мікрагрупы ‘адмоўныя разумовыя здольнасці чалавека’ і разнастайнасць вобразаў, прадстаўленых у іх, сведчыць аб значнасці для беларусаў інтэлекту, а таму так шырока характарызуецца розная ступень яго адсутнасці, праяўлення, прычыны і інш. Выдзяленне і даследаванне гэтай групы фразеалагізмаў важна і неабходна для вызначэння і стварэння поўнай характарыстыкі беларуса, для ўстанаўлення яго цэласнага фразеалагічнага “партрэта”, для вызначэння культурных каштоўнасцей беларусаў.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А–Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672; т. 2. М–Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.

2 Телия, В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В. Н. Телия // Славянское языкознание. XI Межд. съезд славистов. Доклады российской делегации; Сб. докладов (Отд. лит-ры и языка РАН; / отв. ред. Н. И. Толстой. – Москва: Наука, 1993. – С. 302–314.